

УДК 94(47.7)(09):904

В. М. Константинова, І. І. Лиман

«АЛЬБОМИ ПІСЕНЬ» ОСТАРБАЙТЕРІВ

Стаття присвячена вивченню неопублікованих «Альбомів пісень» українських оstarбайтерів, записаних у Німеччині в 1943-1945 роках. Написання альбомів людьми, вивезеними на примусові роботи, можна розглядати як специфічний спосіб зберегти себе, свою ідентичність в нових реаліях. При цьому самі ці нові реалії суттєво впливали на формування нової соціальної спільності – оstarбайтерів. У розвідці обґрунтовується необхідність ввести «Альбоми пісень» оstarбайтерів до наукового обігу.

Ключові слова: оstarбайтери, Друга світова війна, пісня, фольклор, ідентичність, історичне джерело

Значущість проблеми оstarбайтерста зумовлюється вже самими обсягами цього явища. Показово, що при тому, що загальна кількість оstarбайтерів з теренів Радянського Союзу за період 1941-1944 років склала близько трьох мільйонів осіб, більше двох мільйонів з них були саме з України.

Зі зрозумілих причин, за радянських часів об'єктивне дослідження явища оstarбайтерства було фактично неможливе. Більше того, історія оstarбайтерів, так само як і історія населення на окупованих територіях, багато в чому вважалась «слизькою», «незручною» тематикою, а тому тривалий час перебувала на периферії дослідницьких інтересів радянських науковців. Це зовсім не означає, що радянська наука зовсім оминала відповідну проблематику. Зокрема, з'являлись і публікації листів, зразків фольклору радянських громадян, угнаних до Німеччини на примусові роботи, в'язнів концтаборів. Втім, зрозуміло, що публікувались не цілісні масиви відповідних джерел, а лише ті матеріали, зміст яких не входив у протиріччя з концепціями пануючої в СРСР ідеології [1-11].

Не мали відповідних ідеологічних обмежень дослідники по інший бік «Залізного занавісу». Втім, їхній внесок у публікацію джерел з історії оstarбайтерів є доволі скромним [12].

За останні два десятиліття ситуація суттєво змінилася. На пострадянському просторі побачили світ як аналітичні праці [13], так і археографічні публікації, серед яких чільне місце посідають усноісторичні матеріали. Джерела з історії оstarбайтерів публікуються і в самій Німеччині [14].

І все ж і досі історія оstarбайтерів зберігає цілу низку великих лакун. Залишається актуальною необхідність введення до наукового обігу цілісних комплексів джерел. В цьому контексті надзвичайну цінність становлять, зокрема, «Альбоми пісень», що велися оstarбайтерами.

Довгий час із пісенним фольклором часів Другої світової війни нам доводилось мати справу переважно під час інтерв'ювання старожиливі регіону, які пригадували і співали пісні, які вони чули в пору своєї молодості. Відстань, яка відділяє респондентів від тих часів – більш ніж півсторіччя. Тож зрозуміло, що частина текстів пісень багатьма старожилами вже підзабута, видозмінена. У багатьох випадках у свідомості респондентів чудернацьким чином переплелось, змішалось почуте ними у воєнні роки із тим, що вони пізніше чули по радіо, дивились в кінотеатрах і по телебаченню...

Але ось нарешті ми отримали чудову можливість ознайомитись з текстами пісень, записаних українськими оstarбайтерами безпосередньо в часи їхнього перебування в Німеччині. Річ у тім, що складовою частиною усноісторичних експедицій, що організуються нами зі студентами Бердянського державного педагогічного університету у південноукраїнському регіоні [15-19], є не лише безпосередньо інтерв'ювання респондентів, але і виявлення щоденників, листів, записників... Таким чином завдяки студентці Світлані Місевич до нас потрапили «Альбоми для пісень», записи до яких почали вноситись восени 1943 року, фактично одразу після вивезення їхньої власниці на примусові роботи до Німеччини. Разом із «Альбомами...» зберігались поштові листівки інших оstarбайтерів, адресовані власниці «Альбомів...».

Безпосередньо про особу власниці «Альбомів для пісень» у їхньому тексті та текстах поштових листівок інформації обмаль. З цих джерел достеменно відомо, що «Альбоми...» належали Марії Михайлівні Адамчик, яка народилась 9 червня 1926 року.

Якщо судити із запису на останній сторінці одного з «Альбомів...», він спочатку належав Марії Олексієнко, яка вела його у таборі Маріне в місті Бремен. Записи Марії Олексієнко присутні і в «Альбомі...», на обкладинці якого написано «Адамчик Марія Михайлівна». Вони зроблені у різні роки, що дає підстави припустити, що дві Марії (Адамчик і Олексієнко) тривалий час пліч-о-пліч працювали на примусових роботах у Німеччині.

Маємо можливість лише приблизно окреслити коло друзів і знайомих, які разом із Марією Адамчик перебували в Німеччині і писали їй листівки та (або) робили записи у «Альбомах...». Це – Антоніна (Тоня) Дмитрівна Доброновська, яка, як зазначено на її листівці, перебувала в таборі Фуксберг в місті Кілі, а до угону в Німеччину мешкала в общині № 33 в селі Горіле Якимівського району Запорізької області (у іншій листівці Тоня називає Марію Адамчик (сестричка)); Володимир (Володя), який підписав листівку у таборі Шванаведе в місті Бремен; Катерина (Катя), яка підписала Марії Адамчик листівку «в городе Кирхаеми»; Ольга (Оля) П'ятигорець; Марія (Маруся) Іванівна П'ятигорець, яка до Німеччини мешкала у місті Запоріжжя; Тася Сирцева, яка зробила записи в одному з «Альбомів...» у вже згаданому таборі Шванаведе в місті Бремен; Яків Волков, який до Німеччини мешкав у Великій Знам'янці Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області; Єфросинія Корніївна Нечипась зі ст. Рутченково Кіровського району Сталінської (згодом

– Донецької) області; Іван Степаненко зі ст. Коломак Харківської області; Любов (Люба) Третякова, яка перебувала в селі Хан; Зера Савченкова, що працювала у тому ж селі; Нонна Кравець; Емма; Валя; Переверзев; можливо – Марія Михайлівна Железняк (її остарбайтерське фото було прикріплене до одного з «Альбомів...»). Крім того, в «Альбомі...» було зроблено запис «от В Шури» в таборі Маріне в місті Бремен.

Цінність «Альбомів для пісень» як історичного джерела полягає перш за все в тому, що вони дають можливість краще зрозуміти внутрішній світ особи чи групи осіб, які їх складали, більше дізнатись про те культурне середовище, в якому ці особи існували. Сам підбір текстів, що увійшли до «Альбомів...», промовисто каже про настрої в середовищі остарбайтерів.

При тому, що доволі проблематично визначити, ким саме з остарбайтерів внесено до «Альбомів...» кожен запис, це аж ніяк не нівелює значущості «Альбомів...» як історичного джерела. Адже має сенс ідея погляду на остарбайтерів як на самостійний тимчасовий соціум зі специфічними обставинами формування, характером діяльності, тривалістю та умовами існування, способами виживання тощо [20, с. 9]. І в цьому соціумі формувалась своя субкультура, яка абсорбувала, видозмінюючи, пісні, вірші, частівки тощо, продуковані іншими соціумами, паралельно з цим породжуючи і суто свої образчики народної творчості. При цьому тести «мігрували» вельми активно, часто з надзвичайною швидкістю передаючись з вуст у уста, «мандруючи» із «Альбому...» в «Альбом...».

Хоча «Альбоми...» і не є щоденниками, а тому в них годі шукати систематичний виклад подій життя остарбайтерів, тут іноді все ж зустрічаються записи про час і обставини, за яких зафіксовані ті чи інші пісні чи вірші. Зокрема, читаємо: «16/XI – 1943 р. У вечорі після роботи, на дворі грязна погода, лунна і тиха ніч. Написав Іван Степаненко, Харківської області ст. Коломак»; «21/XI – 43 р. в неділю в Германії в городі Кілі в лагері Фузкберг»; «6/XII – 43 р. В вихідний день Неділю після обіду в 2 часа дня. Коли пішли всі гулять. Олексієнко»; «5.5.1945 г. На щіру згадку подрузі Марусі от Сырцевой Тасі. Писала в 2 ч. дня в субботу в скучний час»; «Кінець; іду на постройку, город Франфуркт на Одері, 23/VI – 45. Год і 10 міс.» тощо.

Але все ж не цим в першу чергу цінні «Альбоми...».

Звернемо увагу лише на деякі наші попередні спостереження та враження, отримані в результаті ознайомлення з відповідними джерельними комплексами.

На сторінках «Альбомів...» досить прозоро відбилось українство Марусі та її найближчого оточення в Німеччині. Маємо на увазі, зокрема, використання так званого «суржику» – змішання української і російської мов, яке було і залишається поширеним у побутовому спілкуванні жителів низки регіонів України, зокрема – і її Півдня. Досить промовистим прикладом тут є запис на останньому розвороті одного з «Альбомів...»:

*«Писать красиво я не вмію,
Альбом красить я не могу,
Потому что я не вдома,
А у Германії живу».*

Українська ідентичність Марусі та її оточення артикулюється і включенням до «Альбомів...» чисельних українських народних пісень (із доволі великим відсотком пісень про козаків), українських віршів, включаючи й ті, що належать авторству Тараса Шевченка (що Маруся спеціально відмітила в дужках після назв творів).

Разом із тим, зі сторінок «Альбомів...» доволі чітко проглядає і вплив радянського соціокультурного простору.

В низці випадків радянська ідентифікація доволі своєрідно поєднується із записаними так званими «блатними» піснями¹. Так, заголовок «Прощальная комсомольская» приписаний до тексту, що спочатку в

¹ В «Альбомах...» зустрічаємо і пісні, що належали суто до цього жанру і були створені ще за часів Російської імперії. До таких, напевно, відноситься і пісня «Жил я в городе Одессе», що містить доволі промовистий текст:

*«Ох признайсь, признайсь, мальчишка,
Сколько душ ты погубил.
Восемнадцать православных,
Двести двадцать жидов.
За жидов тебе прощаем,
А за русских — никогда,
Завтра утром на рассвете
Розстреляем мы тебя».*

Цікаво, що пісня із антесемітським і проправославним контекстом і залишалась відомою попри десятиліття атеїстичної агітації та виховання радянських громадян в дусі інтернаціоналізму. Більше того, пісня була записана в часи Холокосту, і люди, які її записали та читали, не могли не бути свідками нелюдського поводження нацистів щодо євреїв. Показово, що ця пісня була популярною і згодом, будучи, зокрема, записана на фонограму у липні 1979 року [21]. І сьогодні варіації цієї пісні у виконанні різних співаків доволі широко присутні в мережі Internet.

«Альбомі...» було озглавлено «Смерть Марусі»¹ і в якому йдеться про те, як «Вова зарезав Маню» за зраду. Подібні пісні складались і за часів Російської імперії, але у тексті зустрічаємо кілька ознак того, що вона була складена чи принаймні видозмінена за радянських часів: перший рядок пісні локалізує місце події: «В городе Днепропетровском случилась беда» (відомо, що місто Катеринослав було перейменоване на Дніпропетровське у 1926 р.); арештовувала Вову за злочин міліція (а не поліція). При цьому у пісні співалося, що вбиту Маню поклали в каплицю. І це співалось в часи, коли на теренах Радянського Союзу на повну потужність діяла атеїстична пропаганда і церква вважалась «опіумом для народу». Не викликає сумнівів, що перед нами – саме «міська» пісня: в ній, зокрема, співалося, що коли Маню несли на кладовище, «все фабрики гули»².

Серед записаних в «Альбомі...» пісень, створених в Радянському Союзі, чималим є відсоток пісень військових.

Але йдеться не лише про «офіційні» пісні, схвалені радянською цензурою. Тут же зустрічаємо і солдатський фольклор, причому створений і до 1941 р. Його прикладом є пісня призовника, що починається словами «Прощай, село Запорожье».

Низка радянських фронтових пісень в «Альбомі...» вміщена в альтернативних варіантах. Скажімо, пісня «Катюша» композитора Матвія Блантера і поета Михайла Ісаковського. Вперше виконана ще у 1938 р., вона набула неабиякої популярності, яку зберігає і донині.

Присутній текст цієї пісні і в записах Марусі. І перші дві строчки відрізняються від оригіналу хіба що орфографією – «Росцветали яблони и груши, Поплили туманы над рекой...». Але далі – інше. Катюша не дочекалась свого червоного бійця Ванюшу і милувалася спочатку з молодим німцем, а згодом «старикашку повара нашла». Далі сюжет пісні розгортався таким чином:

*«Приносил ей повар ежедневно
Корку хлеба, шнабс и колбасу.
И за это милая Катюша
Целовала Фрица по часу.*

*Не резвись, не радуйся, Катюша,
Что сам повар целовал тебя,
Что стащил в соседском доме платье
И принес подарок для тебя.*

*Волос ты как немка подкрутила
И подрезала платя до колен.
По немецки «либинг» говорила,
Научилась петь «Лели» Марлен»³.*

*В это время милый друг Ванюша
В Сталиньграде бой с врагом ведет.
И [...] только о Катюше
О любимом друге о родном.*

*Знай же, Катя, времячко настанет
Возвратится друг любимый твой
За измену телом и душою
Ты отплатишь своей головой».*

¹ В «Альбомах...» про Марусю (Маню) йдеться у багатьох піснях та віршах. Причина тому — не лише поширеність відповідного імені на українських теренах. Зрозуміло, що тут неабияку роль зіграло ім'я самої власниці «Альбомів...». Тоді як в одних випадках в оригінальних текстах насправді йшлося про Марусю чи то Маню, в інших ім'я героїні змінювалось при запису. Тут доволі показовою є ситуація, коли заголовок пісні позначений як «Катя пастушка», а в її тексті ім'я Катя не згадується жодного разу, тоді як йдеться про «деревенську Маню пастушку».

² В урбаністичному контексті доволі промовистою є вміщена в «Альбомі...» пісня «Катя пастушка», де співається про красеня Андрійка, який звабив і покинув сільську дівчину:

*«Бросай, Манічка, ты
Деривенскую жизнь,
Разучу я тебя гороцкую,
Разадену тебя
В бархат, шолк и атлас,
И куплю тебе шляпу большую».*

³ Напевно, мається на увазі пісня німецького солдата «Лілі Марлен», яку свого часу виконувала Марлен Дітріх [22].

⁴ У тексті одне слово пошкоджено.

Не зайвим буде згадати, що на сьогодні відома велика кількість інших альтернативних варіантів пісні «Катюша», частина з яких з'явилась ще в ході все тієї ж Другої Світової війни.

Записана в одному з «Альбомів...» і надзвичайно популярна пісня на слова Михайла Ісаковського «Огонек», в якій оспівується відданість дівчини бійцю, що пішов на фронт. Але тут же вміщено і альтернативний варіант пісні – «Ответ на золотой огонек», в якому йдеться вже про зраду дівчини. Тож, зокрема, замість куплету

*«И врага ненависного
Крепко бьет паренек
За любимую девушку,
Золотой огонек»*

у цьому альтернативному варіанті читаємо:

*«И врага ненависного
Уж не бьет паренек
За изменчиву девушку,
За ее огонек».*

Сам цей текст закінчується позначкою: «Письмо бойцу. На мотив «Золотой огонек»». Цікаво, що дослідник історії пісні «Огонек» Юрій Бірюков також пише, що свідомою популярності цієї пісні на фронті та в тилу була наявність чисельних «відповідей». Але їхній зміст, про який згадує Юрій Бірюков, різке контрастує із тим, що вміщений у «Альбомі...»: в одному з варіантів боєць героїчно гине, і, помираючи, згадує свою далеку дівчину та вогник на її вікні; у іншому варіанті боєць доходить до Берліну і повертається із перемогою до тієї, яка його вірно чекала вдома [23].

Вище вже згадувалось, що до «Альбомів...», у повній відповідності специфіці цих джерел, записи вносились не лише самою їхньою власницею, але і її друзями, знайомими. Тож тут зустрічаємо побажання, адреси... Серед цих записів знаходимо і досить промовистий вірш «Привет девушкам!», в якому дівчата, яких було угнано на примусові роботи, звинувачуються в тому, що забули свої міста, стали виглядати як панянки, кохали іноземців, продавшись за шоколад:

*«Привет вам, девушки с востока,
Маруся, Валя черноока,
Надежда, Катя и Таиса,
Вы все сюда собралися.*

*Уже скоро пройдет годок,
Как вы спокинули восток.
Забыли свои города.
Теперь вы стали как господа.*

*Прычески сделали модными,
Часы на руки повешали
И забыли о войне,
Тем что родина в огне.*

*Любит французов, чехов стали,
Случайно пленных повстречали,
И стали с ними говорить,
Кого с них лучше полюбить.*

*Ну что ж, от пленных лиш привет,
А от французов есть пакет.
А может подарить колечко
И сказать чудное словечко.*

*Тож девушки решили пленных больше не
любить.*

*Любит французов, чехов стали.
За шоколад себя продали.
Пишите, мила мои, привет,
И дайте мне привет».*

Втім, останні дві строчки цього ж аматорського віршу містять промовисту відповідь дівчат на такі звинувачення:

*«Мы шоколадов не имеем,
А за свое душой болеем».*

Тема зради з боку дівчат, що залишилися на окупованих територіях, піднімається в пісні, записаній під назвою «Измена (Валентина Гризодубова) РККА»:

*«Молодые девушки немцам улыбаются,
Позабыли девушки о своих парнях.
Только лишь родители горем убиваются,
Плачут они бедные о своих сынах.*

*Молодые девушки, скоро позабыли вы,
Что сейчас за родину вспыхнул
Жаркий бой, что за вас, за девушек,
В первом же сражении
Кров пролет горячую парень молодой.*

*Где-то там, на берегу, под широкой
Листвою, был убит за родину*

*Молодой герой.
Только ветер волосы развеивает черные,
Будто бы то милая теревит рукой.*

*Будет лишь современно
Дождь на кости белые,
И засыпит медленно
Мать сыра земля.
Так погибли юные смелые,
Что дрались за родину
Жизни не щадя.*

*Лейтенантов летчиков вы любили, девушки,
Со слезами верности девушки клялись.
Но в пору тяжелую соколов забыли вы,
И за пайку хлеба немцам продались.*

*Но вернутся соколы, прилетят желанные,
С чем тогда вы, девушки, будете встречать?
Торговали чувствами, торговали ласками,
Трудно тогда девушкам будет отвечать».*

Цікаво, що перші рядки цієї пісні присутні в кількох спогадах та сучасних літературних творах, присвячених подіям Другої Світової війни. Там же повідомляється, що ця пісня була написана прорадянськи налаштованими людьми, що вона була пародією на мотив пісні Микити Богословського «Спят курганы темные» [24], яку співали хлопці, засуджуючи «слабких на передок» дівчат, що зв'язались із німцями [25].

Добірка пісень та віршів, які увійшли до «Альбомів...», може здатись випадковою лише на перший погляд. Вона доволі чітко відбиває ті настрої, які панували серед оstarбайтерів. І зовсім не випадково, що одним з лейтмотивів вміщеної до «Альбомів...» поезії є туга за рідною землею. Спектр цих творів вельми широкий – від шевченкового «Кобзаря» («Ой три шляхи широкії до купи зійшлися, на чужину з України брати розійшлися») до переробленої пісні «На что я на свет родилася» [26], яка у трактуванні угнаних на примусові роботи в Німеччину звучала так:

*«Для кого я на свет родилася,
Для чего меня мать родила.
Лучше б в море меня утопила,
Чем в Германию жить отдала.*

*Я лежу в Германской постели,
Вспоминаю я мать и отца.
А могучие горькие слезы
Так и льются в меня без конца.*

*Я умру на Германской постеле,
Похоронят меня кое-как,
Гроб сделают из старого теса
И оденут в Германский халат.*

*И никто обо мне не заплачет:
Ни отец, ни родимая мать.
Только буйне и вольне птицы
Ко мне на могилу прилетят».*

Ця ж туга проглядає і в записках побажань на адресу Марії Адамчик, вміщених як безпосередньо в «Альбоми...», так і на листівки:

*«18 лет тебе исполнилось, родная,
9 месяцев не видишь ты родных,
И жизнь твоя бесцельно молодая
Проходит здесь среди людей чужих.
И сегодня в день твоего рожденья
Я желаю всей своей душой
Как быстрее домой возвратится,
Повидатся с маменькой родной».*

Цією ж тугою просякнутий тест «Допризовниці», складений від імені дівчини, яку вивозять до Німеччини:

*«Я тепер не танцюю,
Я тепер не пою,
Я в Германию въезжаю,
В сорок третьему году.*

*Уручили мне повестку
У Германию въезжать.
Собираются родные
Попрощатся и въезжать.*

*Погодите, не везите,
Вон мои сестры идут.
Они мое бело личко
Все слезою обольют.*

*Вы немного погодите
Пока маменька придет.
Она мое бело личко
Все слезою обольет.*

*Вы постойте, не везите,
Вон мои друзья идут.
Они мои нежный образ
Весь на память заберут».*

*А я выйду за ворота:
Еще родная сторона.*

*До свидания, все родные,
До свидания, все друзья.*

*До свидания, все родные,
До свидания, все друзья.
Быть может, еду я на время,
Быть может, навсегда.*

*А я выйду из вагона,
Гляну я во все края.
Гляну вправо, гляну влево:
Чудо дальняя сторона.*

*То, бывало, выпью чаю
И на улицу иду.
А теперь я выпью чаю
И в барак спать иду.*

*Как, бывало, я проснуся,
Был меленок у боках.
А теперь я проснуся –
Уже колодки на ногах.*

*Дорогая моя мамо,
Не забуду я тебя.
Жива буду – я вернуся,
Все тебе я расскажу».*

Автобіографічні аспекти відчуються у вірші «Українське село Лохня», в якому йдеться про те, як дівчина Маруся була примушена залиши своє рідне село. Тут натрапляємо на рядки:

*«Не сама зажурилась Маруся,
Зажурився і батько її,
Гриша – братик, сестриця Міля
Залишились без неї самі»;
«Поліцей кричить: «Від'їзжайте»,
Вже настала нуждена пора»;
«Так приїхали рівно в 12 годин,
Ешелон вже стояв на путях.
У вагонах лежала солома.
Паровоз уже мчався здаля»;
«На мосту стояв батько рідненький,
Коло його і сестра моя й брат».*

Тужлива тональність присутня в низці чотиривіршів. Зокрема, невдовзі після прибуття до Німеччини, 6 грудня 1943 р. до «Альбому...» були записані наступні рядки:

*«Ой, родимая ты мама,
Зачем меня родила?
До семнадцати лет возросла
И в Германию жить отдала»,
«Ой вы пойте, соловьи,
Пойте вы, соловушки,
Как я, мама, здесь страдаю
На чужой сторонущке».*

Промовистою як в плані відбиття туги українців, угнаних до Німеччини, так і в контексті сприйняття ними свого становища в «стране культурной» є «Пісня українських робочих»:

*«Пройшла зима, настало літо,
В саду цвіточки зацвіли,
А мене, бедную дівченку,
В германський лагерь привезли.*

*Горить свеча дрожащим пляям,
В баракі все спокійно спять,
Вокруг барака часові
Тихонько ходять сторожать.*

*Одна дівчина молода
Склоніла голову на груди
Она обед не получала
Не може бедная уснуть.*

Ох мать, ох мать моя родная,

*Зачем на свет ты роділа,
Судьбой несчастной наградила,
В страну культуры віддала.*

*В стране культурной призырают,
І «русіш швайне» звать,
Колодки ноги нам склонили,
Осты на груди налягали.*

*Рішотка, ключ и поліцей
От нас свободу отняла.*

*В столовке суп мы получаем,
За него мы марки даем.
І часто, часто так буває,
Что за него друг друга б'ють».*

Суголосно з «Піснею українських робочих» звучить текст «Жизнь Германии»:

*«До свидання, родная деревня,
И юность навеки прощай.
В Германию я уезжаю,
Покидай свой родной край.*

*От родных теперь я уезжаю,
Покидаю свой родной край.
На память фото оставляю
По ней, мамаша, вспоминай.*

*Как трудно было расстаться
В последний раз видеть вас
Очень трудно мне пришлось
Без родной мамы жить.*

*Когда ехали в дороге
Было очень холодно,*

*Мы были в большой тревоге
Что будет им голодно.*

*Нам очень трудно в лагере
С одной брюквой жить
Но духом мы не падаем
Все равно нам дома быть.*

*Получаем оскорбление часто
От негодяя подлеца.
О! Кикие мы несчастны
Что судьба покинула меня.*

*Просыпаем мы в 5 часов утра
Истощенные от голода и холода.
С какой бы радостью встретили молодца
И расцеловали бы его руки и щеки».*

Брак їжі відбився й у деяких інших тестах, записаних у «Альбомах...». Особливо потужно це звучить у вірші «Золотий четвер»:

*«Прихожу с работи,
Схилилас на кровать,
Слишу разговори:
Хлеб будут давать.*

*Ничиво, дивчята,
Раз нам помирать
Ну давай, дивчята,
Хлеб будим кончять».*

*Тут я соскочила
И к окну бежать.
Хлеб я получила,
Начинаю жрать.*

*Дни идут за днями,
Хлеба уже нет.
Где же долгожданный
Золотой четверг?*

*Сначала горбушку,
А потом еще.
Девки все смеются:
«Ти пожреш усё».*

*Так проходит месяц,
А за ним другой.
Скоро ли вернемся
С лагеря домой?»*

Записавши до «Альбому...» вірш «8-ий місяць вже минає», Марія позначила: «Писала в неділю на «Паску» з такою невиносимою тоскою. 23/IV – 44 р. в 4 часа дня в Германии в селі Хан (пітух)»:

*«8-ий місяць вже минає
Як я з України
Поїхала попрощалась
З рідними прощались.
8-ий місяць вже минає
Ні батька, ні неньки,
Ні дорогих сестер своїх
Й братів рідненьких.*

*Хоч через віконце
І назад би вернулася
Поки зійде сонце.*

*Я б сказала: «Не журітся,
Я пока здорова,
Що відбилася від роду –
Така моя доля».*

*Як хочется полетіти
На рідну Вкраїну
Якби та я мала крила,
Орлинні очі,
Полетіла б на Вкраїну
Темненької ночі.
Побачила б своїх рідних
Темненької ночі.*

*Який місяць вже минає,
Як я на чужині проживаю,
Коли я вернуся до дому –
Цього я не знаю.*

*На первой странице альбома
Оставлю я память свою.
Чтобы милая подруга
Не забывала подругу свою».*

Побачила б своїх рідних

При тому, що туга за Україною, за рідною домівкою зі сторінок «Альбомів...» проглядає дуже чітко, у низці записів життя оstarбайтерів в Німеччині замальовується зовсім не в однозначно темних фарбах. Зокрема, в одному з побажань, висловлених на адресу Марусі, читаємо:

*«... И не забудь меня, прошу
Нас годы Гирмании сдружили,
И помница будуть всегда
О том как мы весело жили,
Как германски мчали года».*

Симптоматично, що в «Альбомах...» наряду з фольклором оstarбайтерів присутній і текст про в'язнів сталінських таборів, який звучить не менш трагічно:

*«Там где-то на севере дальнем
Там есть лагеря ГМУ¹.
Там много рассказов печальных.
Сейчас я их вам расскажу.*

*Их точно зверей оградили
Высоким забором кругом.
На долгие годы лишили
Не видит родительский дом.*

*Сложу там много рассказов.
Там тысячи разных людей
Свободу и жизни желанных
У тех трудовых лагерей.*

*И в эту казенную форму
Идет принудительный труд.
И если не выполнять норму
То двести грамм хлеба дадуть.*

*Конвой там стоит заключенных,
Там сын охраняет отца.
Он тоже свободы лишенный
Он должен стрелять без лица».*

¹ Правильно — «ГПУ» — Державне політичне управління.

Уривки з дещо іншого варіанту цієї ж пісні зустрічаємо в спогадах про ГУЛАГ Валерія Фріда [27, 28] і Наума Коржавіна (Мандела) [29, 30].

Цілком природно, що вік Марії та її оточення зумовив широке представництво в «Альбомах...» текстів про кохання. І цьому не могло завдати нічого – ні війна, ні примусове переселення в Німеччину. Ось тільки в абсолютній більшості тексти про кохання в «Альбомах...» є сумними...

Таким чином, завдяки «Альбомам пісень...» у нас є можливість подумки повернутись до періоду Другої світової війни, «зануритися» в атмосферу, в якій оstarбайтерам доводилось виживати.

Написання альбомів людьми, вивезеними на примусові роботи, можна розглядати як специфічний спосіб зберегти себе, свою ідентичність в нових реаліях. При цьому самі ці нові реалії суттєво впливали на формування нової соціальної спільності – оstarбайтерів.

Вивчення альбомів, включаючи складання хмари тегів і застосування кластерного аналізу, дає підстави стверджувати, що спільнота оstarбайтерів формувала власну субкультуру, в якій ніжна любов до родичів, любов до батьківщини займає особливе місце. Тут ми маємо справу з накладанням специфічної української ментальності на надзвичайні обставини перебування в чужих землях, далеко від рідних домівок. У цьому контексті ми маємо пам'ятати, що багато дослідників саме особливе ставлення до сімейних цінностей називають однією з визначальних рис українського культурного типу (менталітету, національного характеру, національного темпераменту). Накладення цієї особливості менталітету на надзвичайні обставини перебування в Німеччині дало результатом ту особливу тугу за родичами і за рідною землею, якою пронизані альбоми. З цим значною мірою пов'язано і особливо місце, яке займає слово «журба» і його синоніми в щоденниках оstarбайтерів.

В альбомах простежується, як нові реалії формували стратегії виживання. Одна з цих стратегій – колабораціонізм, співпраця з новою владою. При цьому не тільки в офіційних піснях, а й у фольклорі, зафіксованому в альбомах, чітко простежується негативне ставлення до такого колабораціонізму.

У цьому контексті варто звернути увагу на чітко виражений гендерний характер колабораціонізму, який можна побачити на сторінках альбомів. Фактично в усіх випадках у співпраці з нацистами звинувачуються жінки, а не чоловіки. Втім, дуже показово, що коли ми розповідали про зміст «Альбомів...» мексиканським дослідницям гендерної проблематики, ті зазначили, що подібні гендерні стереотипи простежуються і в мексиканському фольклорі: жінка априорно розглядається як гріховна, менш моральна, ніж чоловік.

Самі стосунки жінки і чоловіка займають особливе місце в альбомах. Причина тому – не тільки вік власниць «Альбомів...» і їхнього оточення. Саме любов виступала однією з домінуючих стратегій виживання. Причому мається на увазі любов у всіх її проявах – від любові до чоловіка (жінки) до любові до кровних родичів і батьківщини.

Знову наголосимо, що сформульовані вище спостереження є попередніми і аж ніяк не вичерпують ті надзвичайно широкі інформативні можливості, що криються у виявлених «Альбомах...»

Тож ми переконані, що існує необхідність ввести «Альбоми...» до наукового обігу. Причому доречно обрати формою саме археографічне, а не монографічне видання. Адже якою розлогою не була б монографія, скільки б томів не мала, вона все одно не може висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти минулого. Інформативні ж можливості джерел є невичерпними, і кожен науковець, який звертається до першоджерела, має потенційну можливість побачити в ньому те, що було випущене з поля зору його попередниками.

Доцільно відтворити «Альбоми...» саме репринтом, адже записи робились різними людьми, які в багатьох випадках не підписувались, і в разі передруку втрачається можливість для подальшої ідентифікації почерків.

Попри те, що не всі пісні, о увійшли до «Альбомів...», є оригінальними, доречно публікувати саме цілісний джерельний комплекс.

Для збереження автентичності, для передачі суржику у вищенаведених цитатах ми не виправляли граматичних помилок, присутніх в текстах «Альбомів...».

Таке невтручання в оригінальні тексти можна розглядати і як виконання прохання, записаного в «Альбомі...»:

*«Если хочешь наслаждатся
И стихи мой читать
То прошу не насмехатся
И ошибок не справлять».*

Джерела та література

1. Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К., 1947. – 158 с.
2. Фольклор Великої Вітчизняної війни / Ред. акад. Ф. Колесса. – Львів, 1945. – 64 с.
3. Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.) / Ред. З. Политов. Вступ. Статьи В. А. Кондратьев и др. – М., 1961. – 327 с.
4. Война за колючей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд. Сост. и обработал М. Виленский. Предисл. Н. П. Полякова. – М., 1958. – 143 с.
5. Женщины Равенсбрюка. Изд. комитета антифашистских борцов сопротивления (ГДР). Обработ. материала и подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г. В. Качаковой. – М., 1960. – 177 с.
6. Красноперов В. М. Подпольщики Бухенвальда. Об антифашистской борьбе советских военнопленных / В. М. Красноперов. – М., 1960. – 96 с.

7. Лебедев А. Ф. Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника) / А. Ф. Лебедев. – М., 1957. – 78 с.
8. Они победили смерть. Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк. / Ред. сост. В. Кудрявчикова. Лит. запись А. Масалкиной. Изд. 3-е, переработ. и доп. – М., 1966. – 542 с.
9. Пахомов А. И. Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. Предисл. С. Злобина / А. И. Пахомов. – М., 1966. – 127 с.
10. Пирогов А. И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. / А. И. Пирогов. – Одесса, 1962. – 240 с.
11. Сахаров В. И. В застенках Маутхаузена. Изд. 2-е, доп. / В. И. Сахаров. – М., 1962. – 214 с.
12. Див., зокрема: Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. Спілка, 1966 – 66 с.
13. Див., зокрема: Пастушенко Т. Будні українських „остарбайтерів”: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) / Т. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 160-176.
14. „Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten ...”: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942 – 1944 / Bella E. Cistova; Kirill V. Cistov (Hrsg.). – Bern, 1998 (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18) – 456 s.
15. Лыман И. И. Устноисторическое исследование духовной истории Северного Приазовья / И. И. Лыман // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог: Изд. центр Таганрог. гос. пед. ин-та, 2009. № 2. – С. 367-372.
16. Лиман І. І. Усноісторичне дослідження трансформації релігійності населення Північного Приазов'я / І. І. Лиман // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2009. – С. 514-524.
17. Константинова В. Н. Северное Приазовье: исследование устной истории как составляющая исторической урбанистики / В. Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог: Изд. центр Таганрог. гос. пед. ин-та, 2009. № 2. – С. 362-367.
18. Константинова В. М. «Свої – чужі?»: взаємні міфи та стереотипи в свідомості українського та польського населення Північного Приазов'я (за матеріалами історико-археографічних експедицій) / В. М. Константинова // Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / red. Andrzej Czyżewski, Rafał Stobiecki, Tomasz Toborek, Leonid Zaszkiłniak. – Warszawa – Łódź, 2012. – S 171-180.
19. Константинова В. Н. Городская и сельская идентичности Приазовья: устно-исторические исследования / В. Н. Константинова // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – No.5 (сентябрь-октябрь) – С. 107-117.
20. Лисенко О. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії // «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Інститут історії України / О. Лисенко. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 7-14.
21. Блатной фольклор [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.blad.dp.ua/txt35.htm#2>.
22. «Лили Марлен». Шлягер всех времен и народов // Солнечный ветер. Историко-художественный журнал для всех. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vilavi.ru/pes/071205/071205.shtml>.
23. Бирюков Юрий. Кто же зажег «Огонек?» / Юрий Бирюков // Виртуальная ретро фонотека [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://retrofonoteka.ru/phono/onesong/ogonek.htm>.
24. Буримович Алексей Григорьевич // Я помню. I remember. Воспоминания ветеранов ВОВ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iremember.ru/artilleristi/burimovich-aleksey-grigorevich/stranitsa-5.html>
25. Слюсарев Анатолий Михайлович. Автобиография // Полковнику никто не пишет [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://polkovnik.narod.ru/biograf.htm>
26. На что я на свет родилась // Шансон – (добро)вольная тюрьма для души [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.shansonprofi.ru/archiv/lyrics/narod/wN/p1/na_chno_ya_na_svet_rodilasya_.html
27. Фрид В. С. 58 1/2: Записки лагерного придурка / В. С. Фрид. – М.: Издат. дом Русанова, 1996. – 480 с.: ил., портр.
28. Фрид Валерий Семенович // Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=4020>
29. Коржавин Н. М. В соблазнах кровавой эпохи : Воспоминания: в 2 кн. / Н. М. Коржавин. – М.: Захаров, 2005. – (Биографии и мемуары)., Кн. 2. – 751 с. : 6 л. фот.
30. Коржавин (Мандель) Наум Моисеевич. // Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6476>

Константинова В. Н., Лыман И. И. «Альбомы песен» остарбайтеров

Статья посвящена изучению неопубликованных «Альбомов песен» украинских остарбайтеров, записанных в Германии в 1943-1945 годах. Написание альбомов людьми, вывезенными на принудительные работы, можно рассматривать как специфический способ сохранить себя, свою идентичность в новых реалиях. При этом сами эти новые реалии существенно влияли на формирование новой социальной общности – остарбайтеров. В статье обосновывается необходимость ввести «Альбомы песен» остарбайтеров в научный оборот.

Ключевые слова: остарбайтеры, Вторая мировая война, песня, фольклор, идентичность, исторический источник

Konstantinova V. M., Lyman I. I. Albums of Songs» of Ostarbeiters

The article studies the unpublished «Albums of Songs» of Ukrainian Ostarbeiters recorded in Germany in 1943-1945. Writing albums by people, who had been taken out for forced labor, can be considered as a specific way to preserve their identities in the new realities. These realities themselves significantly influenced the formation of a new social community – Ostarbeiters. The necessity to publish «Albums of Songs» of Ostarbeiters is proved.

Keywords: Ostarbaiters, World War II, song, folklore, identity, historical primary source